

biće, kukavice... Tako u filmu, nakon svega, jedan njemački časnik, Koczian, gotovo postaje jedan od važnijih i nezaobilaznih „pozitivnih” likova.

Posebno upada u oči da oni povezani s radom na tom filmu naglašavaju da su proveli višegodišnja opširna arhivska i druga istraživanja da bi došli do izvora važnih za film, ali se to iz samoga filma ne vidi. Film se uglavnom temelji na selektivnom, ponekad neistinitom prepričavanju „Dnevnika”. Film Dane Budisavljević doista nije znanstveno djelo sa znanstvenim aparatom, pa se na njega i ne bi trebalo ovako opširno kritički osvrnuti. No kad se tvrdi da je to „dokumentarni” film koji se „jako trudio” prikazati „istinu”, onda to treba primiti s oprezom.

Kako je u tekstu spomenutom na samom početku ovoga prikaza iznio i izv. prof. dr. sc. Mario Kevo, kritičkim osvrtom na film Dane Budisavljević čovjek se izlaže „već uobičajenom etiketiranju kao revizionist” budući da jest riječ o jednoj važnoj i potresnoj priči. Nedavno je i dr. sc. Vladimir Geiger iz Hrvatskoga instituta za povijest u članku objavljenom upravo u ovom časopisu u vezi s istraživanjem broja žrtava logora Jasenovac lijepo primijetio da čovjek o tome piše s „nelagodom” ako se ne želi pokoriti određenim „autoritetima” jer će ga se proglasiti „revizionistom” koji podilazi „ustašoidima”.²³ Razumljivo, oni koji druge prozivaju kao „revizioniste” pritom smatraju samorazumljivim svoju crno-bijelu sliku prošlosti, ili svoje neznanje, proglašavati „istinom” za „opće dobro”, odnosno držimo se svijetle crno-bijele prošlosti kao uporišta za izgradnju svijetle crno-bijele budućnosti.

Nikica Barić

David E. Fishman, *The Book Smugglers: Partisans, Poets, and the Race to Save Jewish Treasures from the Nazis* (Lebanon, New Hampshire: ForeEdge / University Press of New England, 2017), 322 str.

The Book Smugglers prvoklasno je znanstveno djelo Davida E. Fishmana, profesora povijesti na Židovskom teološkom sjemeništu (Jewish Theological Seminary) u New Yorku. Knjiga u užem smislu govori o tzv. Papirnoj brigadi (jidiš: *Papir brigade*), odnosno skupini Židova iz geta u Vilniusu koji su spasili tisuće knjiga, manuskripata i dokumenata od nacista. Iscrpna je to povijest Instituta za židovska istraživanja YIVO, kao i detaljan uvid u političke i ideo-

²³ Vladimir GEIGER, „Pitanje broja žrtava logora Jasenovac u hrvatskoj i srpskoj historiografiji, publicistici i javnosti nakon raspada SFR Jugoslavije”, *Časopis za suvremenu povijest* 52 (2020), br. 2: 532-533.

loške struje toga vremena. U širem smislu ova je knjiga povijest Vilne – kako govornici jidiša nazivaju Vilnius, opis židovskoga života pod Poljacima, Litavcima, nacistima i Sovjetima, prikaz bogatoga stvaranja, ujedno i dokumentirani kraj židovskoga života i stvaranja u njemu, kao i priča o židovskom partizanskom otporu.

U akademskom diskursu možda je neobično susresti pridjeve koji rad opisuju kao remek-djelo, no ova Fishmanova knjiga to doista jest i teško je naći odgovarajuće superlative koji u potpunosti mogu opisati tako minuciozno istražena povijesna zbivanja, napisana na način koji čitatelja identificira s razmišljanjima, dvojbama, odlukama, patnjom, istodobno s nadom i beznađem, hrabrošću i ostalim emocijama protagonista. Knjiga je napisana uistinu jedinstvenim stilom koji čitatelja sasvim uranja u zbivanja koja opisuje. Takav dojam na čitatelja ostavljaju autobiografska djela Elieja Wiesela ili Prima Levija, istinskih svjedoka holokausta, no ispričovijedati ovakvu priču koja počiva na čvrstim znanstvenim i istraživačkim temeljima kao da je autor sinkroni kroničar uistinu je rijetka umješnost. U nekom drugom žargonu možda bi se reklo da se čita u jednom dahu, no takvo čitanje nije moguće jer je knjiga prepuna živopisnih, bolnih i frapantnih detalja, pa čitatelj nužno mora predahnuti da bi apsorbirao informacije i procesuirao ih kognitivno i emotivno.

Fishmanov rad na knjizi započinje prije 25 godina, kada su ga kao stručnoga suradnika pozvali u Litvu nakon otkrića dokumenata skrivenih u jednoj bivšoj crkvi u Vilniusu. Rad temelji na židovskim, njemačkim i sovjetskim dokumentima, dnevnicima, pismima, memoarima, tisku, službenoj dokumentaciji, kao i na intervjuima s nekolicinom protagonista.

Knjiga je tematski podijeljena u tri dijela: „Before the War” (str. 7–22), „Under German Occupation” (str. 25–133) i „After the War” (str. 137–256), s pripadajućim poglavljima, kojih je sveukupno 31. Između drugoga i trećega dijela šesnaest je stranica fotografija. Na početku se nalaze autorske napomene (str. ix–xi), predstavljanje protagonista djela (str. xiii–xv), karta geta u Vilniusu, karta srednje i istočne Europe nakon Drugoga svjetskog rata, iza čega slijedi uvod (str. 1–4). Knjiga završava zahvalama (str. 257–259), bilješkama razvrstanim prema poglavljima (str. 261–294), glosarom (str. 295–297), bibliografijom (str. 299–309) složenom prema izvorima: intervjui, arhivi u Izraelu, Njemačkoj, Litvi, Rusiji, Ukrajini, Sjedinjenim Američkim Državama, izvori iz arhiva YIVO-a te popis referiranih radova po abecednom redu, a na samom je kraju kazalo (str. 311–322).

Na početku Fishman donosi kratke biografije glavnih povijesnih ličnosti koje čine okosnicu, oko kojih i kroz koje opisuje povijesna zbivanja i okolnosti. Šestero protagonista su Shmerke Kacerginski – pjesnik, komunist i član literarne skupine „Mlada Vilna”; Zelig Kalmanovitch – koordinator YIVO-a;

Rachela Krinsky – srednjoškolska profesorica povijesti s magisterijem iz latinskoga i njemačkoga; Herman Kruk – knjižničar i direktor jedne od najvećih židovskih biblioteka u Varšavi, koji je 1939. prebjegao u Vilnius; Abraham Sutzkever – pjesnik i član skupine „Mlada Vilna” te Johannes Pohl – bivši katolički svećenik sa znanjem biblijskoga i modernoga hebrejskog, koji je postao nacistički pljačkaš knjiga i kao stručnjak za judaiku pridružio se nacističkoj agenciji *Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg* (ERR), koja se bavila prisvajanjem kulturnoga blaga osvojenih zemalja.

U uvodu nas autor odmah uranja u geto u Vilniusu u srpnju 1943., opisujući povratak Kacerginskog s prisilnoga dnevnog rada u geto. Kacerginski je rob, pripadnik brigade koja sortira knjige, manuskripte i umjetnička djela. Ono što Nijemci smatraju vrijednim, bit će poslano u Njemačku. Ostatak će završiti u prerađenom papiru. Fishman kaže da Kacerginski radi u Auschwitzu židovske kulture, sortirajući knjige u sveučilišnoj biblioteci Vilnusa. U uvodu autor na dramatičan način prikazuje scenu u kojoj Kacerginski omata jedan stari primjerak Tore oko svojega tijela da bi ga prokrijumčario u geto pored litavske straže i židovske policije u getu. Nakon uspješne akcije odlazi u tajni bunker iskopan duboko ispod geta, gdje se u metalnim spremnicima nalaze knjige, manuskripti, dokumenti i vjerski artefakti.

U prvom dijelu autor nam donosi biografiju Shmerkea Kacerginskog, ratnoga siročeta Prvoga svjetskog rata koje su židovske obrazovne institucije izbavile s ulice. Shmerke je postao pjesnik i član zabranjene Komunističke partije u doba kada je iz perspektive siromašne i antisemitske Poljske Sovjetski Savez izgledao kao oaza slobode i jednakosti. Svoje je radove objavljivao u njujorškom jidiškom komunističkom dnevniku *Morgen Frayhayt*, kamo ih je slao pod pseudonimom. Upravo je Kacerginski uveo Abrahama Sutzkevera, najvećega jidiškog pjesnika XX. stoljeća, u skupinu „Mlada Vilna”. Fishman nam pripovijeda kako je Kacerginski rado vodio svoje židovske posjetitelje iz Varšave i New Yorka u obilazak Vilnusa. Rekonstruirajući jednu njegovu „turiističku” turu, Fishman nas upoznaje s poviješću grada, njegovom važnošću za židovsku kulturu, govori nam o njegovim institucijama – jidiš teatru, tiskarama, sinagogama koje su oduševile i Napoleona, židovskim ulicama, kući u kojoj je stanovao i stvarao Vilna Gaon („Genij iz Vilnusa”), upoznaje nas sa židovskom bibliotekom nazvanom po njezinu osnivaču Matityahuu Strashunu, koja je radila čak i na šabat i židovske praznike jer je čitanje bilo sastavnim dijelom života, te nas vodi kroz restorane i niz ulice u kojima se nalaze židovski glazbeni institut, gimnazija, tiskara Kletzkin, koja je bila najprestižnija jidiš tiskara na svijetu, te naposljetku stižemo do Jidiškoga znanstvenog instituta zvanog YIVO (Yidisher Visnshaftlekher Institut), tada moderne istraživačke akademije koja se bavila istraživanjem židovskoga života i kulture. YIVO je

djelovao pod vodstvom Maxa Weinreicha i imao je ogranke u Berlinu, Parizu i New Yorku. Kroz sve to autor nam oslikava magnitudu židovskoga kulturnog života u Vilniusu i devizu litavskih Židova da intelekt može cvasti usred opresije i siromaštva. Citirajući riječi židovskoga socijalističkog vođe Wolfa Latskog Bartholdyja da „Vilna nije grad nego ideja”, Fishman zaokružuje poglavlje kojim čitatelju zorno opisuje „Jeruzalem Litve”.

Drugi dio knjige započinje nesretnom sudbinom Nojekha Pryluckog, koga su Sovjeti postavili direktorom YIVO-a nakon što se Max Weinreich nije vratio u Vilnius s konferencije u Danskoj u rujnu 1939., gdje ga je zatekao početak rata. Weinreich se nakon sedmomjesečnoga boravka u Skandinaviji uspio dokopati New Yorka. Dolaskom ERR-a Prylucki je u srpnju 1941. postao zatvorenikom zaduženim za sortiranje knjiga koje će biti poslane u Njemačku, dijeleći sudbinu sa Chaiklom Lunskim, bibliotekarom Biblioteke Strashun, i Abrahamom E. Goldschmidtom, kustosom S. An-ski muzeja, koji je pripadao Židovskom historijsko-etnografskom društvu. Prylucki je ubijen u kolovozu 1941., Goldschmidt je u zatvoru preminuo od ozljeda zadobivenih prebijanjem, a Lunski je u rujnu bio stjeran u novoosnovani geto u Vilniusu. Geto je bio podijeljen u dva dijela: u getu br. 1 bilo je 29 tisuća Židova, a u manjem getu br. 2 bilo ih je 11 tisuća. Između 18. i 30. listopada svi Židovi iz geta br. 2 bili su likvidirani u Ponaru nadomak Vilniusa.

Budući da u prvi mah nije mogao opljačkati toliko kulturno blago i bogatstvo pisane riječi, ERR se u veljači 1942. vratio u Vilnius da bi osnovao brigadu koja je imala zadatak pročešljati i sortirati stotine tisuća knjiga i dokumenata. Nijemci su stavili YIVO na popis 43 najvažnije knjižnice na okupiranim istočnim teritorijima, procjenjujući da ima materijale važne Reichu.

Fishman nas dalje upoznaje s radom Hermana Kruka, koji je postao direktorom knjižnice u getu i vodio dnevnik o zbivanjima pod nacističkom okupacijom. Knjižnicu mu je među ostalima pomagao voditi i Zelig Kalmanovitch, zamjenik direktora YIVO-a. Knjižnica je postala centrom života u getu, posuđujući u prosjeku 325 knjiga dnevno jer su, osim tradicije čitanja, one pružale i utočište od stvarnosti.

Uz opise strahotnih životnih uvjeta u getu, u ovom dijelu saznajemo kako je bila formirana „intelektualna brigada”, koja je imala zadatak sortirati knjige za ERR, te kako je Rachela Krinsky zahvaljujući svojim filološkim vještinama postala članom brigade koju je vodio Kruk. Papirnom brigadom prozvana je u getu gdje su židovski čuvari na ulazu tako označili brigadu koja nije radila težak fizički posao, nego je samo sortirala papire u zgradi YIVO-a u Ulici Wiwulskiego. Autor detaljno opisuje kako je Papirna brigada krijumčarila i skrivala materijale, od kojih su neki bili iznimno važni, poput dnevnika Theodora Herzla, osnivača modernoga cionističkog pokreta.

Saznajemo i o židovskom partizanskom pokretu (*Fareynikte Partizaner Organizatsye*) osnovanom u getu i o djelovanju židovske komunističke partijske organizacije u getu, za koju je Papirna brigada u geto unosila i oružje.

Geto je 1. kolovoza 1943. zapečaćen, čime je završio i rad Papirne brigade. Partizanska organizacija nije uspjela povesti ustanak jer se zatočnici nisu odazvali pozivu zapovjednika Abe Kovnera. Nakon toga židovski partizani iskrali su se iz geta i pridružili sovjetskim partizanima. Shmerke, Sutzkever i njegova žena napustili su geto 1. rujna 1943. s drugom skupinom partizana. Geto je raspušten 23. rujna 1943. godine. Većina zatočenika poslana je u radne logore u Estoniji, a nekoliko ih je tisuća umoreno u Treblinki. U Estoniji su završili Zelig Kalmanovitch i Herman Kruk. Kalmanovitch je smatrao da u 61. godini nema snage skrivati se u šumi i bježati, a Kruk je odlučio ostati u getu i voditi dnevnik do kraja. Dan prije smrti u estonskom logoru Kruk je zakopao svoj dnevnik pred šestoricom svjedoka nadajući se da će barem jedan od njih preživjeti i zapamtiti gdje se dnevnik nalazi. Točno je tako i bilo. Ovaj dio završava opisom toga kako su Sutzkever i Kaczerbinski preživjeli rat.

Treći dio bavi se poraćem i sudbinama preživjelih članova Papirne brigade. Ovaj dio govori o ostacima negdašnjega židovskog Vilniusa, ponovnom krijumčarenju knjiga iz Sovjetskoga Saveza u Izrael i New York, koji je u međuvremenu postao sjedištem YIVO-a, borbi za očuvanje identiteta pod Sovjetima te naposljetku napuštanju Vilniusa, gdje više nije bilo židovskoga života nakon što su zabranjene židovske novine, knjige, kazalište i jedina preostala škola. Osim materijala koji je spasila Papirna brigada, a koji se procjenjuje na 30-40 posto današnjega fundusa YIVO-a, dio knjiga pronađen je u Njemačkoj, gdje su ih nacisti uskladištili, dio je u Vilniusu sakrila Ona Šimaitė, knjižničarka tamošnje sveučilišne biblioteke, a još je jedan dio 1949. Antanas Ulpis, direktor Knjižne komore Litavske Sovjetske Socijalističke Republike, sakrio u crkvi sv. Jurja u Vilnius, gdje su knjige ostale skrivene idućih četrdeset godina.

Knjiga je prepuna i drugih povijesnih podataka i detalja iz osobnih biografija protagonista, ali i mnogih drugih povijesnih ličnosti toga doba, i nemoguće je jednim prikazom potpuno oslikati to štivo. Za sve koji žele saznati nešto više o Židovima u Vilnius, tijekom Drugoga svjetskog rata ovo je djelo izvrstan sveobuhvatni uvod u temu, za one koji žele produbiti uvid popis korištenih primarnih i sekundarnih izvora vrelo je mogućnosti, a onim povjesničarima koji imaju poteškoća oblikovati suhoparne činjenice u pitak narativ može poslužiti kao odličan primjer i vodič za razvijanje drukčijega stila.

Naposljetku, dopustite mi jednu osobnu bilješku. U knjizi je dokumentiran rad YIVO-a, njegova direktora Maxa Weinreicha i Papirne brigade, koja je YIVO i Biblioteku Strashun vidjela kao centar židovske kulture. Meni, kao stipendistici YIVO-ova centra iz New Yorka, u kojemu sam učila jidiš na dvama

ljetnim tečajevima, to je pobudilo osjećaj posebne povezanosti s temom i vrlo bolne emocije. Prisjetila sam se proljeća 2016., kada sam u Vilniusu jednoga utorka došla na redovni tjedni sastanak jidiš kluba koji vodi profesor Dovid Katz. Čitali smo predratne novine na jidišu i diskutirali o pročitanom. Na sastanku je osim mene i profesora Katza bilo troje starijih ljudi, jedan mladić te jedan čovjek koji se sa svojim sinom, s kojim razgovara na jidišu, dovezao iz Vitebska u Bjelorusiji da bi održao poveznicu s jidišem. Ono što je bilo bjelodano, a istodobno teško prihvatiti, činjenica je da je šačica nas jidišista, okupljenih u nekom vegetarijanskom restoranu, bilo sve što je ostalo od jidiša u negdašnjem Jeruzalemu Litve.

Gabi Abramac

Irene Flunser Pimentel, Margarida de Magalhães Ramalho, *O Comboio do Luxemburgo. Os refugiados judeus que Portugal não salvou em 1940* (Lisabon: A Esfera dos Livros, 2016), 382 str.

U knjizi *Vlak iz Luksemburga. Židovske izbjeglice koje Portugal 1940. nije spasio* autorice Irene Flunser Pimentel i Margarida de Magalhães Ramalho govore o povijesnim okolnostima i sudbini 293 Židova koji su 7. studenog 1940. napustili Luksemburg i zaputili se prema Portugalu, koji je u Drugom svjetskom ratu zadržao neutralan status.

Tijekom neutralnosti portugalska je vlada pokušavala maksimalno kontrolirati ulazak izbjeglica u Portugal, koji su se ondje ukrcavali na brodove kojima su bježali od nacizmom zahvaćene Europe. Portugalske su vlasti radi kontrole slale brojne cirkularne obavijesti svojim konzulatima da pooštire izdavanje ulaznih viza, istodobno ih ograničavajući samo na tranzitne, bez mogućnosti dobivanja trajne boravišne vize. No bilo je pojedinaca poput Aristidesa de Souse Mendesa, portugalskoga konzula u Bordeauxu, koji je ignorirao naredbe Ministarstva vanjskih poslova, uslijed čega su krajem lipnja 1940. na portugalske granice dolazile tisuće izbjeglica s portugalskom vizom. Nakon što su engleske i španjolske vlasti obavijestile Portugalce o tome, portugalska je vlada, plašći se da više neće moći kontrolirati kaotičnu situaciju, donijela razne mjere koje su urodile zatvaranjem graničnih prijelaza Irun i Vilar Formoso te poništavanjem svih viza koje je izdao Sousa Mendes. Te mjere znatno su smanjile priljev izbjeglica na granice.